

УДК 347.12 (477)

DOI <https://doi.org/10.32847/ln.2020.12.05>

Церковна О.В.

к.ю.н., доцент,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін

Одеський державний університет внутрішніх справ

ЗАХИСТ ПРАВ, ЩО ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ СВОБОДУ Й ОСОБИСТУ НЕДОТОРКАННІСТЬ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ, ЗА УМОВ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Постановка проблеми. Особисті немайнові права фізичних особи за своїм змістом тісно пов'язані з особою, яка є носієм цих прав, не мають економічної природи походження й економічного змісту та спрямовані на задоволення фізичних, духовних, моральних, культурних, соціальних чи інших нематеріальних потреб.

Невід'ємними, абсолютними правами, що належать кожній без винятку фізичній особі та відповідно до чинного цивільного законодавства підлягають захисту з боку держави, є особисті немайнові права, які забезпечують природне існування фізичної особи. Такі права мають виключно нематеріальний характер, виникають із народження та припиняються зі смертю особи. До зазначеної групи прав, зокрема, відносять право на свободу (свободу природного існування) та право на особисту недоторканність.

За умов застосування нині як норм національного, так і міжнародного законодавства при захисті зазначених прав вважаємо за необхідне більш детально проаналізувати питання щодо особливостей захисту права на свободу та права на особисту недоторканність, що зумовлено і процесом євроінтеграції.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Особисті немайнові права (зокрема на свободу та на особисту недоторканність) досліджувалися такими сучасними вченими, як: С.Б. Булеца, О.М. Калітенко, О.В. Кохановська, Л.В. Красицька, Т.В. Ліснич, В.П. Паліюк, О.О. Посикалюк, О.О. Пунда, Р.О. Стефанчук, І.В. Спасибо-Фатеева, В.Г. Швидка та

ін. Однак питання захисту цих прав залишаються актуальними і нині, адже виникають нові суспільні відносини у приватній сфері, що потребують правового регулювання.

Формулювання завдання дослідження. Метою статті є аналіз українського законодавства та міжнародно-правових норм із питань ефективності захисту особистих немайнових прав фізичних осіб, що забезпечують свободу й особисту недоторканність, з урахуванням сучасних викликів і євроінтеграційних процесів.

Виклад основного матеріалу. Європейський шлях нашої держави вимагає серйозних зусиль щодо реформування української правової системи у напрямі забезпечення прав людини. Серед особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи, важливу роль відіграє право на свободу й особисту недоторканність.

Під правом на свободу розуміється одне з основоположних природних прав людини, без якого неможлива демократія як така, і яке гарантується усіма розвинутими державами світу, зокрема це можливість особи діяти на власний розсуд відповідно до своїх інтересів і мети. Зазначене право закріплене у ст. 288 ЦК України [1]. Важливість цього права підкреслюється також закріпленням його у ст. 29 Конституції України [2], ст. 3 Загальної декларації прав людини [3], ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [4], ст. 5 Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини (далі – Конвенція) [5] тощо. До гарантій реалізації права на сво-

боду законодавець відносить заборону будь-якої форми фізичного чи психічного тиску на фізичну особу, втягування її до вживання спиртних напоїв, наркотичних і психотропних засобів, вчинення інших дій, що порушують право на свободу [6, с. 31].

ЦК України не визначає конкретних повноважень, які включаються у зміст цього права, а це означає, що особа має право вчиняти усі не заборонені законом дії, спрямовані на здійснення цього особистого немайнового права. Водночас право на свободу складається із низки елементів, до складу яких входять повноваження щодо володіння свободою природного існування та повноваження по використанню цієї свободи. Однак право на свободу не є закріпленою законом вседозволеністю, воно має передбачені законом межі, аби не допустити свавілля. І тому право на свободу в окремих випадках може бути обмеженим на законних підставах [6, с. 31].

Враховуючи те, що право особи на свободу й особисту недоторканність не є абсолютним, у передбачених законом випадках, особливо у кримінальному провадженні, вони можуть бути обмежені у зв'язку з необхідністю захисту соціально значущих цінностей, а також прав і свобод людей. Так, у ст. 5 Конвенції [5] закріплено, що нікого не може бути позбавлено свободи, крім чітко визначених у цій статті випадків (перелік винятків є вичерпним) і відповідно до процедури, встановленої законом (наприклад, рішення у справах «Лабіта проти Італії» та «Куїнн проти Франції»), до того ж лише вузьке тлумачення цих винятків відповідає цілям цього положення, а саме гарантуванню, що нікого не буде свавільно позбавлено свободи (рішення у справах «Енгель та інші проти Нідерландів» і «Амур проти Франції») [7, с. 108]. Таким чином, позбавлення свободи з підстав, які не охоплюються п. 1 ст. 5, ведуть до порушення цієї статті Конвенції, а сама ст. 5 Конвенції гарантує право на свободу й особисту недоторканність, а тому є стрижнем захисту прав особи.

Європейський суд з прав людини зазначає, що питання забезпечення права на свободу й особисту недоторканність залишається одним із найактуальніших питань дотримання прав людини, а щодо України ці питання «постійно констатуються ЄСПЛу в справах проти України» (як, наприклад, «Харченко проти України»).

Зазначені положення Конвенції відповідають і висновкам Конституційного Суду України, котрий, керуючись нормами національного та міжнародного законодавства щодо захисту права людини на свободу й особисту недоторканність, висловлює думку, що таке право не є абсолютним і може бути обмежене, але тільки на підставах і в порядку, визначених законами України. Обмеження конституційного права на свободу й особисту недоторканність має здійснюватися з дотриманням конституційних гарантій захисту прав і свобод людини і громадянина та виключно на підставі вмотивованого рішення суду [8].

Отже, практичне застосування Конституційним Судом України у своїй діяльності положень міжнародних правових актів і практики ЄСПЛ, а також безпосередньо правова сутність рішень Конституційного Суду України сприяють імплементації принципів міжнародного права та сучасних європейських правових стандартів у правову систему України. Конституційний Суд України, розглядаючи конкретні справи, сприяє відповідності національного законодавства нормам міжнародного права у питаннях щодо гарантії права на свободу й особисту недоторканність.

Необхідно звернути увагу на розмежування категорій «право на свободу» та «право на особисту недоторканність», де останнє передбачає право особи на захищеність від будь-якого посягання з боку будь-кого й охоплює право на тілесну, статеву і психологічну недоторканність. Під тілесною недоторканністю розуміється заборона заподіяння тілесних ушкоджень, застосування тортур, нанесення ударів, побоїв, іншим способом завдання фізичного болю та застосування сили без згоди особи (крім випадків перебування

інших осіб у стані необхідної оборони, затримання злочинця чи крайньої необхідності), зараження її венеричними та іншими заразними захворюваннями, введення в її організм наркотичних засобів, психотропних речовин, лікарських та інших засобів, що викликають одурманювання. Під статевою недоторканністю розуміють захищеність особи, яка досягла статевої зрілості, від посягання на її право самостійно вирішувати питання про своє статеве життя, а також захищеність особи, котра не досягла статевої зрілості, від статевих відносин. Психологічна недоторканність передбачає захищеність особи від погроз на її адресу, залякування, шантажування її та інших способів придушення її волі. Під правом на свободу і психологічну недоторканність розуміється також захищеність особи від різноманітних видів впливу на її підсвідомість, коли особа без згоди та відома може бути «закодована» на виконання протиправних, аморальних та інших дій, які вона у звичайному стані не бажала б вчинювати [9].

Законодавчо право на особисту недоторканність фізичної особи закріплене у: ст. 29 Конституції України [2], ст. 3 Загальної декларації прав людини [3], ст. 5 Конвенції про захист прав і основних свобод людини [5], ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [4] та ст. 289 ЦК України [1]. Це право віднесено до вищих соціальних цінностей, що мають відповідний пріоритет, у т. ч. і в розумінні правового забезпечення та захисту перед іншими цінностями.

Отже, право на особисту недоторканність фізичної особи є цивільним суб'єктивним особистим немайновим правом, яке спрямоване на забезпечення недоторканності фізичної (тілесної), психічної та моральної цілісності фізичної особи і включає в себе можливість використовувати своє тіло та його частини у межах, що встановлені законодавством, надавати дозвіл чи забороняти втручання з боку інших осіб у процес формування власної душевної організації та системи моральних цінностей і устоїв, а також вимагати

від усіх і кожного не порушувати цієї цілісності фізичної особи як єдиного біопсихосоціального організму та використовувати заходи захисту у разі такого порушення.

Незважаючи на те, що особисті немайнові права є суб'єктивними цивільними правами громадян і виражають реальну можливість особи бути їх носієм, фізичній особі, щоб почуватися повноцінним учасником цивільних відносин, бути носієм особистих немайнових прав недостатньо. Особа повинна бути в змозі безперешкодно здійснювати свої права, що може бути забезпечено через систему гарантій такого здійснення, яку мають забезпечити посадові та службові особи вчинення відповідних дій (що впливає з ч. 2 ст. 3 Конституції України, відповідно до якої головним обов'язком держави є утвердження і забезпечення прав і свобод людини). У цьому контексті важливим є встановлення певної процедури, правил, які передбачають порядок забезпечення права [10, с. 605].

Як і будь-яке інше право, право на свободу й особисту недоторканність потребує захисту від втручання та численних порушень, для чого необхідний систематичний судовий контроль за обмеженням чи позбавленням свободи й особистої недоторканності, що має здійснюватися у визначені законом часові інтервали. Ці питання досить ґрунтовно задекларовані у Кримінальному кодексі України, аналіз норм якого дозволяє зробити висновок про те, що законодавством України передбачена можливість притягнення особи до суворої відповідальності за будь-яке посягання на особисту недоторканність особи. Водночас ми не відчуваємося повністю захищеними.

Зокрема, судді ЄСПЛ інтерпретують ключові положення ст. 5 Конвенції [5], враховуючи те, що в контексті проблеми позбавлення свободи мають бути чітко врегульовані умови, за яких допускається позбавлення свободи та гарантії, які мають бути надані затриманим особам. Вже неодноразово ЄСПЛ констатував порушення п. 1 ст. 5 Конвенції, коли було визнано, що тримання заявника під вартою не

було «законним» для цілей одного з підпунктів п. 1 ст. 5 (з конкретним врахуванням процесуальних гарантій, які забезпечуються національною правовою системою). Отже, ЄСПЛ насамперед з'ясовує, чи відповідає Конвенції сам національний закон і чи відповідають їй загальні принципи, сформульовані в ньому. Чи впливають із нього, зокрема, загальний принцип юридичної визначеності, який передбачає «якість закону», вимагаючи від закону відповідності принципу верховенства права [11].

Важливо зазначити, що на практиці можуть мати місце такі порушення права на свободу й особисту недоторканність, як: поміщення особи до стаціонару на невизначений термін за станом психічного здоров'я, однак без проведення медичного обстеження; не інформування осіб, яких утримують у закритому стаціонарі, про їхнє право звернутися до суду зі скаргою на незаконність їхньої примусової госпіталізації; не випущення з лікарні після пологів жінки, котра вживає наркотики, і відбирання у неї дитини [12] тощо. Звичайно, такі випадки потребують особливої уваги, забезпечення захисту прав як зазначених осіб, так і осіб, чий права можуть бути порушені цими особами (як, наприклад, новонароджена дитина може зазнати значної шкоди від дій матері-наркоманки, однак, якщо мати виконує всі настанови, йде по шляху «виправлення», просто відбирати дитину лише на підставі того, «що було раніше» не буде справедливим, та й дитина навряд чи отримає у притулку кращий догляд, аніж у люблячих батьків).

Аналізуючи загальні принципи застосування ст. 5 Конвенції [5] у рішеннях Європейського суду з прав людини, суддя цього суду у відставці В. Буткевич наголошує на тому, що принцип правової визначеності є невід'ємною, органічною складовою частиною принципу верховенства права. Ця позиція відповідає і позиції Конституційного Суду України, який у своїх рішеннях також посилається на принцип правової визначеності та наголошує на необхідності цього компонента у забезпеченні верховенства права [11].

Висновки. У вітчизняному правовому полі існує низка законодавчих прогалин, які неможливо подолати лише шляхом формування судової практики, оскільки тут вона буде не стабільною. Це стосується і врегулювання певних питань, які обмежують права і свободи громадянина на законних підставах, адже право особи на свободу й особисту недоторканність не є абсолютним. Водночас основні принципи, які ЄСПЛ застосовує при розгляді справ, насамперед принцип презумпції свободи, закріплено у ст. 5 Конвенції.

Особиста свобода є фундаментальною умовою, якою кожен повинен користуватися і позбавлення якої матиме прямий і негативний вплив на користування багатьма іншими правами. Ст. 5 є ключовим елементом захисту прав особи, гарантуючи право на свободу й особисту недоторканність, і відповідно до визначення ЄСПЛ це право є найважливішим у демократичному суспільстві у розумінні аналізованої Конвенції.

Важливо те, що законодавство України щодо захисту особистих немайнових прав не обмежується положеннями Цивільного кодексу, воно включає велику кількість спеціальних нормативних актів, у т. ч. міжнародних, а також необхідність орієнтуватися та враховувати рішення ЄСПЛ. Захист особистих немайнових прав, зокрема права на свободу й особисту недоторканність, є правомірною реакцією суб'єктів цивільних правовідносин на неправомірну поведінку правопорушника. Будь-яка особа, носій особистого немайнового права, самостійно здійснює його та на власний розсуд визначає форму і спосіб захисту порушеного права.

Аналіз сучасного цивільного права дає підстави стверджувати, що за умов стрімкого розвитку суспільних відносин, реформування суспільних інститутів є потреба у вдосконаленні законодавства у сфері захисту особистих немайнових прав, зокрема права на свободу й особисту недоторканність, знаходження так званої «золотої середини» між приватними інтересами осіб і відповідністю

здійснюваних дій публічним нормам. Зазначене підтверджується великою кількістю звернень до ЄСПЛ з питань захисту права

на свободу й особисту недоторканність, що сприяло формуванню значної судової практики із зазначених питань.

Анотація

У статті розглядається характеристика особистих немайнових прав, що забезпечують природну відособленість фізичної особи, зокрема права на свободу та права на особисту недоторканність, їх місце в системі особистих немайнових прав фізичної особи.

Визначено, що змістом таких особистих немайнових прав є можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку щодо власної свободи існування, особистої недоторканності. Зазначено, що поведінку особи можна вважати «власною» лише тоді, коли на особу не було спричинено тиску (психічного, фізичного) й особа не перебувала під впливом обману, наркотичного, алкогольного чи іншого сп'яніння тощо. В інших випадках йтиметься про визнання такої поведінки неправомірною та такою, що не складає зміст особистого немайнового права.

Встановлено, що право на особисту недоторканність фізичної особи є цивільним суб'єктивним особистим немайновим правом, яке спрямоване на забезпечення недоторканності фізичної (тілесної), психічної та моральної цілісності фізичної особи і включає в себе можливість використовувати своє тіло та його частини у межах, встановлених законодавством, надавати дозвіл чи забороняти втручання з боку інших осіб у процес формування власної душевної організації та системи моральних цінностей і устоїв, а також вимагати від усіх та кожного не порушувати цієї цілісності фізичної особи як єдиного біопсихосоціального організму та використовувати заходи захисту у разі такого порушення.

Враховуючи європейський шлях нашої держави в питаннях реформування української правової системи у напрямі забезпечення прав людини, значна увага приділена питанням вивчення практики, зокрема проведено аналіз рішень Європейського суду з прав людини в контексті порушення ст. 5.

Зроблено висновок про те, що за умов стрімкого розвитку суспільних відносин, реформування суспільних інститутів є потреба у вдосконаленні законодавства у сфері захисту особистих немайнових прав, зокрема права на свободу й особисту недоторканність, знаходження так званої «золотої середини» між приватними інтересами осіб і відповідністю здійснюваних дій публічним нормам, про що, зокрема, свідчить велика кількість звернень до Європейського суду з прав людини з питань захисту права на свободу й особисту недоторканність, що сприяло формуванню значної судової практики із зазначених питань.

Ключові слова: особисті немайнові права, право на свободу, право на особисту недоторканність, захист особистих немайнових прав.

Tserkovna O.V. Protection of rights providing freedom and personal inviolence of individuals in the conditions of European integration

Summary

The article considers the characteristics of personal non-property rights that ensure the natural isolation of an individual, in particular, the right to liberty and the right to personal integrity, their place in the system of personal non-property rights of an individual.

It is determined that the content of such personal non-property rights is the ability of an individual to freely, at their own discretion determine their behavior in relation to their own freedom of existence, personal inviolability. It is noted that a person's behavior can be considered "own" only when the

person was not pressured (mental, physical) and the person was not under the influence of deception, drugs, alcohol or other intoxication, etc. In other cases, it will be a question of recognizing such behavior as illegal and such that it does not constitute the content of a personal non-property right.

It is established that the right to personal inviolability of an individual is a civil subjective personal intangible right, which aims to ensure the inviolability of physical (physical), mental and moral integrity of an individual and includes the ability to use his body and its parts, within established by law, to authorize or prohibit interference by others in the process of forming their own mental organization and system of moral values and foundations, as well as to require everyone not to violate this integrity of the individual as a single biopsychosocial organism and use protective measures in case of such violation .

Given the European path of our state in reforming the Ukrainian legal system in the direction of human rights, much attention is paid to the study of practice, in particular, the analysis of the decisions of the European Court of Human Rights in the context of violation of Article 5.

It is concluded that in the conditions of rapid development of public relations, reform of public institutions there is a need for improved legislation in the field of protection of personal non-property rights, in particular, the right to liberty and security, finding the so-called “golden mean” between private interests and compliance. actions carried out by public norms, as evidenced, in particular, by the large number of appeals to the European Court of Human Rights on the protection of the right to liberty and security of person, which resulted from the formation of significant case law on these issues.

Key words: personal non-property rights, right to freedom, right to personal integrity, protection of personal non-property rights.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-вр>.
3. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015?lang=uk.
4. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. (ратифіковано 19 жовтня 1973 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
5. Конвенція про захист прав і основних свобод людини від 04 листопада 1950 р. (ратифіковано 17 липня 1997 р.) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
6. Журило С.С. Захист прав, що забезпечують природну відособленість фізичної особи в умовах євроінтеграції. *Приватне та публічне право*. 2019. № 3. С. 30–34.
7. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя : науково-методичний посібник для суддів. Київ, 2015. 208 с.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення ч. 3 ст. 315 Кримінального процесуального кодексу України від 23 листопада 2017 р. № 1-п/2017. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-17>.
9. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. URL: http://www.uapravo.com/hro/text.php?lan=ukr&id=5327&id_book=5291&id_parent=5328.
10. Данильченко О.В. Цивільно-правовий захист немайнових прав фізичної особи за законодавством України. *Молодий вчений*. 2018. № 5 (2). С. 603–607.

11. Пашковська Т. Право на свободу та особисту недоторканність: нюанси, прогалини, практика. URL: <http://jur-gazeta.com/publications/events/-pravo-na-svobodu-ta-osobistu-nedotorkannist-nyuansi-progalini-praktika.html>.
12. Права людини у сфері охорони здоров'я : практичний посібник. URL: <http://medicallaw.org.ua/vydavnytstvo/praktychnyi-posibnyk-prava-liudyny-u-sferi-okhorony-zdorovia/3-regionalni-standarti-prav-ljudini-v-sferi-okhoroni-zdorovja/33-prava-pacijenta/pravo-na-svobodu-i-osobistu-nedotorkannist/>.